

**Теоретично-
методологічні засади
освітянського
краєзнавства**

Максим Трохимович Горленський – перший директор харківських додаткових класів (1768–1775 рр.)¹

Харківські додаткові класи – один із перших світських навчальних закладів на території України. Максим Горленський – виходець з козацько-священницької родини здійснив успішну кар'єру у слобідських полках, почасти традиційно завдяки вдалому одруженню. Під час реформування устрою слобідських полків поступово Горленський став директором Харківських додаткових класів. Горленський – автор одного з перших історичних оглядів Харкова, кількох проектів про відкриття у Харкові книгарні, друкарні, розширення світського навчального закладу.

Ключові слова: освіта, Харків, додаткові класи, слобідські полки, Просвітництво.

Харківські «додаткові класи» – один із перших світських навчальних закладів на території України. Цей заклад, на відміну від низки подібних спроб секуляризації освіти, не припинив свого існування впродовж кількох років, а функціонував із видозмінами тривалий час, ставши важливим осередком освіти і певним чином утіленням просвітницьких проектів на цих землях.

60-ті рр. XVIII ст. вважаються часом зламу в історії Харкова. 1764 р. було вирішено скасувати слобідські козацькі полки і на їхньому місці утворити Слобідсько-Українську губернію. Перехідний етап 1760–1770-х рр. виявився багатим на своєрідні події та яскраві постаті. З одного боку, скасування традиційного, хоч і дуже видозміненого внаслідок численних реформ устрою не могло не викликати певних заперечень у той час (згодом українська історіографія стала підкреслювати ті події як свідчення репресивної сутності імперських ініціатив). З другого боку, скасування козацьких автономій мало виразно просвітницьку мету створення «добре керованої» держави з одночасними реформами всіх сфер життя і збиранням інформації про стан речей. Керівниками імперських реформ були призначені російські чиновники, у випадку Слобідської України – гвардійський майор Євдоким Щербінін (Про реформування слобідських полків: останні дослідження з цієї проблематики Володимира

Маслійчука [1], Володимира Склокіна [2], Світлани Потапенко [3]). Участь місцевої еліти в реалізації нововведень була переважно незначною. Однак у багатьох своїх ініціативах нова адміністрація мусила спиратися на місцевих виконавців і часто толерувати багато місцевих звичаїв. Вивчення діяльності постатей місцевого походження, які допомагали реформувати практично всі сфери побуту, є дуже важливою не лише для пояснень інкорпорації місцевої еліти до загальноімперських структур чи трансформації тогочасного соціуму, але й для ширших тлумачень суперечностей, що тривалий час притаманні регіональним спільнотам: ставлення до «нового» і «старого», потреба «модернізації», способи змін. У випадку міста Харкова, що з 1765 р. стало центром нової губернії, постать колишнього писаря й осавула Харківського козацького полку, а згодом голови Харківського комісарства та директора Харківських додаткових класів Максима Горленського є, напевне, однією з найзначніших в історії міста другої половини XVIII ст. Тут слід зауважити різночитання прізвища цієї особи: історик Євген Альбовський пише його виключно як «Горлинский» [с. 178, 195, 205]; є також варіанти Горленко [4], Горленков [5, арк.137], однак найчастіше він відомий і пишеться як «Горленський».

Слід визнати, що особа Максима Горленського не залишилася поза увагою сучасних

¹ Дану статтю почасти написано завдяки дотації Канадського інституту українських студій з Вічного фонду родини Стасюків на тему: «Освітні реформи у Харкові у другій половині XVIII – першій третині XIX ст.».

істориків. Зокрема, Світлана Потапенко спробувала дослідити генеалогію Горленських, серед котрих, зрозуміло, Максим Горленський посідав найістотнішу позицію [7]. Наші дані дозволяють значно розширити відомості і внести чимало ясності в діяльність цієї особи.

Народився Максим Горленський близько 1711 рр., як це можна вирахувати за переписами. Найкраща характеристика служби Горленського міститься в надрукованих тією ж Світланою Потапенко списках слобідської старшини. У березні 1767 р. зазначено, що йому 56 років [8, с. 442]. Генеалогія його викладена в атестатах, які він сам і готував. За відомостями 60-х рр. XVIII ст., писаними, вочевидь, ним самим [8, с. 441], «предки ево вышли с Польской области из Минского повиту – дед Самойло служил в Малороссии в Черниговском полку значковым товарищем, а отец – в Полтавском полку сотником» [8, с. 442]. Щодо предків та діда Самійла, на жаль, не можна ані підтвердити, ані спростувати таку інформацію. Що ж до батька Максима Горленського – інформація певна. «Трохим Самойлович» у 1716–1719 рр. був нехворощанським сотником Полтавського полку [9, р. 549] (Веніамін М'якотін узагалі наводить цікаві документи про цього сотника, щодо його зловживань і хабарів; до всього, нехворощанські козаки жалілися, що «Самуйлович» не з козаків «старинных», а «насланий» [10, с. 123–124]. Вочевидь слідство щодо зловживань сотника так чи так спричинило його переїзд до слобідських полків.). За переписом 1732 р. Тимофій Самойлович священик Покровської церкви слободи Стара Водолага, якою через родинні зв'язки володів полковник Курського ландміліційного полку Андрій Дунін [7, с. 159, 161]. Переїзд із сотників у священики не був винятковим, цікавіша причина переїзду з приорільських слобід Полтавського полку до слобідських полків, хоча зв'язки між Полтавським полком і прикордонням Слобожанщини були дуже жвавіми [11, с. 45–49]. Ще цікаво, що Трохим Самойлович мешкав у Водолазі з великою родиною, наявність великої родини змушувала Максима Горленського здобувати собі на прожиття поза домом.

Питання про причину переїзду великої родини з Приорілля, як і питання харківської кар'єри Максима Горленського, здатна прояс-

нити жіноча лінія роду. У 40-ві рр. XVIII ст. Максим Горленський почав інтенсивні суперечки за маєтності, і з документів стає видно, що Трохим Самойлович був одружений з Євдокією, донькою валківського мешканця і «знатного товариша» Григорія Чигиринського [12, с. 179; 13, с. 580; 14, с. 127] (цікаво, що кузен Максима Горленського, Григорій Іванович Чигиринський 1745 р. був підпрапорним Харківського полку і мешкав у Харкові [14, арк. 2 зв.]). Сини Григорія Чигиринського (тобто Максимові дядьки) Василь («знатний товариш») та Іван (валківський, а потім харківський сотник) належали до старшини Харківського полку [15, л. 680 і зв.], рід мав маєтності поблизу Валок і займанщини в степу на річці Орчику. Ці маєтки, сільце Іванівка та хутір на Орчику, були в безпосередній близькості від Старої Водолаги. Переїзд до Водолаги, певно ж, був пов'язаний з посагом дружини.

Так само прив'язаність до Харкова та його околиць зумовлена в Максима Горленського, певно ж, з одруженням із Марфою, донькою покійного харківського городничого Тимофія Голуховича. Щодо цього шлюбу докази: суперечки довкола млина на річці Дінці 1782–1789 рр., чолобитну вдови Максима Горленського «Марфы Тимофеевой дочери Голуховичевои», що прямо доводить споріднення Горленського з цією родиною. Цікаво, що в купчій 1744 р. ідеться про те, що вдова Тимофія Голуховича Феодосія з синами продали «зятю своєму родному» млин, куплений 1704 р. Тимофієм Голуховичем, але 1717 р., захоплений ізюмським суддею Данилом Данилевським [17, арк. 6, 25]. Тимофій Голухович був одним із найзначніших старшин у Харкові. Максим успадкував значні маєтності та мав опікуватися частиною майна Голуховичів.

За всіма даними, Максим Горленський мав добру освіту, але невідомо, де він її здобував. 1729 р. полковник Григорій Квітка призначив його писарем до харківської ратуші. Козацькі справи Максима Горленського дуже добре описав він сам [8, с. 441–442]. Це часті відрядження й переважно канцелярська робота (з 1732 р. – молодший полковий писар, з 1742 р. – старший полковий писар, з 1747 р. – молодший осавул, з 1750 р. – старший осавул, з 1752 р. – полковий суддя, на останню посаду, напевно, не заступив, бо всюди пишеться осавулом). Брав участь

Горленський у початку будівництва Української лінії, у слідствах щодо Сумського полку, на Барвінківському форпості. Важливо зазначити, що переважно служба Горленського проходить при канцеляріях: на початку біля генерала Йоганна Вейсбаха, при майорі Гамфі, бригадірі Дуніні, при управлінні Бригадної канцелярії, а з 1758 р. два роки і три місяці він перебував при правлінні канцелярії командувача над слобідськими полками князя Костянтина Кантемира [8, с. 246, 442]. Це підтверджує гадку про непогану освіту Максима Горленського та вміння знаходити спільну мову з вищим начальством. У військових заслугах Горленський не надто виявляв себе, навіть стався казус: виявилось, що полковий осавул Горленський, який мав очолити козаків для Лівонського походу 1746 р., в походах не бував [4, с. 148]. Події початку 60-х рр., комісія Євдокима Щербініна та слідство щодо слобідських полків безпосередньо відбилися на долі Максима Горленського. Як чиновник вищої ланки Горленський сам потрапив під слідство і мусив як боронити устрій козацьких полків, так і відповідати за зловживання [4, с. 205; 18, с. 195–198]. Скарги на осавула Максима Горленського за примушування продавати землі та використання козаків на власних роботах подали мешканці обох Харківських сотень, а також Тишківської, Липцівської, Соколовської та першої Деркачівської сотень [19, арк. 25–26]. Розслідування частково було пов'язане з суперечками за старшинство з ротмістром Іваном Нестеровим [20]. А 1764 р., зважаючи на слідство, харківські та деркачівські мешканці розорили володіння осавула (Покрали в нього збіжжя, випасли сінокоси, не лишивши ані стіжка, «купленные и заимочные леса в пень изрубили, плодовые в садах деревья перепортили, дворы разламали и огорожу разнесли») [18, с. 188]. У Максима Горленського виявилася доволі типова й успішна кар'єра: походження зі старшинської родини, вдале одруження, поступові зміни посад. Відзначимо його діяльність із виразно новими поглядами: поширення освіти, опіка сиріт, увага до книжки.

Після ліквідації слобідських полків Горленський недовго, у 1765–1766 рр., очолював Липцівське комісарство (слобода Липці біля Харкова) [7, с. 159]. З 1767 р. він став на чолі Харківського комісарства, відповідно, мав виконувати розпорядження нової влади. Насам-

перед це стосувалося пошуку ремісників для навчання та перебудови міста під губернський центр [21]. Зміни в адміністративному устрої та вибори до Комісії складання нового уложення потребували розширеної інформації про Слобідську Україну, мап основних міст і містечок, їхніх топографічних описів з історичними відомостями – усе це було необхідним супроводом просвітницького «відкриття». Максим Горленський складав такий опис Харкова, і саме завдяки йому, часто через поодинокую згадку, до історії було внесено кілька важливих, хоч і небезсумнівних фактів, як-от про заснування міста 1630 р., осадчого Івана Каркача та герб міста Харкова (напнутий лук) [22, с. 256–258; 23, с. 292]. (Подібний історичний начерк зі згадкою про Каркача та напнутий лук бачимо в описі депутата від міщан Харківської провінції Іллі Черкеса [23, с. 215–216]). Найголовніше, що цей опис Горленського – перший біляпросвітницький опис міста, якому випало відіграти дуже важливу роль в українській та й загальноімперській історії. У цілому Горленський мав безпосередній зв'язок із харківською громадою впродовж другої половини 60-х рр. XVIII ст.

Вочевидь, Горленський добре давав раду із завданнями, тож йому було доручено готувати до відкриття додаткові класи при Харківському колегіумі [24]. Ці додаткові класи мали стати проектом світського навчального закладу у використанні духовної інституції. Упровадження цього закладу затяглося через конфлікт губернатора Євдокима Щербініна з білгородським єпископом Порфирієм Крайським. У 1768 р. Горленського відправлено до Білгорода вирішити питання з «класами» [25, арк. 1]. Колишній писар і осавул, напевне, з подання Щербініна став першим директором новозаснованих класів, хоча Дмитро Багалій та Дмитро Міллер вважають, що директором класів також був російський офіцер Ніколай Виродов [26, с. 423].

Директорство Максима Горленського 1768–1775 рр. – час його численних «прошень» та рапортів до Слобідсько-Української губернської канцелярії. Практично класи поступово створювано як окрему від Харківського колегіуму структуру, й усі нововведення від навчальних програм до майнового забезпечення та прийому учнів мав вирішувати директор.

Однією з важливих ініціатив нового закладу, несповна реалізованою, було те, що учнів мали приймати без платні [27, арк. 135 зв.]. Тож фінансові питання лягали на керівництво «класів», однак урешті те призвело до запровадження платні і тривалих листувань. Слід визнати, що Євдоким Щербінін дуже втручався у справи постановня й функціонування класів, однак безпосереднє керівництво все ж лягало на Горленського.

Листування директора з вищими установами дозволяє виявити кілька ініціатив, доволі цікавих. Він, зокрема дбав про облаштування нових учителів, залучених із Москви, про певні процедури, зокрема на вимогу Московського університету про дипломи для вчителів [27, арк. 125]. Відома інформація, що Максим Горленський клопотався про відкриття в Харкові друкарні і що його підтримав білгородський єпископ Самуїл Миславський [28, с. 125]. Вагомим фактом є й те, що Горленський переймався привезенням книжок до Харкова, до невеликої бібліотеки класів, і вважав, що переклади студентів мають досить високий рівень (уже в «класах» перекладено кілька книжок), щоб ті переклади можна було публікувати в друкарні Московського університету. Ішлося і про початок продажу світських книжок у Харкові, і про те, щоб для продажу надсилали книжки не лише російською, але й іноземними мовами. Привертає увагу прохання, щоб харківські студенти могли купувати книжки в московській книжковій університетській крамниці і щоб та крамниця надсилала каталоги іноземних книг із зазначенням цін, аби охочі в Харкові могли їх придбати [27, арк. 124].

На директорство Горленського припало й утворення класу для малювання, що мав бути забезпеченим художнім приладдям [27, арк. 137]; через дирекцію йшло й відкриття «музичного» класу. Чи сам Горленський був ініціатором тих подань, чи йому так радили приїжджі вчителі, чи з губернської канцелярії – залишається важливим і цікавим питанням.

Власне, ініціативи Горленського подекуди дещо наївні, однак дуже цікаві для дослідника як історії освіти, так і розвитку Харкова. Вони ілюструють новачі та зміни, що через століття залишили свій відгомін у Харкові: світський навчальний заклад, друкарні, перші світські бібліотеки, художня школа. Тобто значення цієї

постаті досить вагоме для характеристики історії культури простору. Один із найвидатніших випускників «класів» Іван Тривога взагалі описує «ідилію» освітнього закладу, що панувала за директорства Горленського, він називає Горленського «рачительним директором» [29, с. 252]. Те, що Тривога ідеалізує директорство Максима Горленського, є дуже показовим на тлі конфлікту цього студента з наступним директором Іваном Колбеком. Іван Тривога взагалі зазначає, що кількість студентів у часи директорства Горленського сягнула двох тисяч, а при Колбекові зменшилася до двохсот [29, с. 253]. Однак зміна управління губернією в 1775 р. поклала край керівництву на той час уже літнього Максима Горленського. Новим директором класів став пруський виходець Іван Колбек, а ідея широкої освіти була замінена ідеєю сиротинця та військових правил.

Помер Максим Горленський, вочевидь, 1781 р. У переписі дворян Харківського намісництва 1780–1781 рр. Максима Трохимовича Горленського ще згадано [30, арк. 46 зв.], а у документі про спадщину 1782 р. вже звертається його вдова [17, арк. 6]. У «директора» було чотири сини: Іван, Михайло (мабуть, помер молодим), Олександр та Павло [17, арк. 3; 8, с. 336, 442; 7, с. 162–163]. (Цікавий факт: Павло Горленський у 70-ті рр. XVIII ст. навчався на архітектора [31, арк. 1, 8]).

Максим Горленський – дійсно непересічна постать у місцевій історії 60–70-х рр. XVIII ст. Хоча його біографія й наповнена значною кількістю загадок і питань, сподіваємося, що з часом ці загадки проясняться, а діяльність цього освіченого чиновника буде яскравою ілюстрацією неодноманітності змін та просвітницьких ініціатив на цих теренах. Особливо цікавим є момент здійснення просвітницьких освітніх реформ місцевими кадрами, вихідцями з козацько-старшинського середовища. Поряд із «директором класів» слід звернути увагу на його значно молодшого брата Петра Трохимовича Горленського, який випадком долі, вчителюючи в домі сумського полковника Михайла Донця-Захаржевського, 1758 р. став писарем Сумського полку [8, с. 194]. Мабуть – однак це лише здогад – Євдоким Щербінін на початку 70-х рр. XVIII ст. залучив його для залюднення просторів у Приазов'ї (Наказом від 2 вересня 1770 р. Щербінін мав забезпечити оселення на

південь від Української лінії та від Берди до Дніпра [32, № 13504, с. 126–127]): Петро Горленський був земським комісаром Кальміуського повіту (потім Азовського гарнізонного батальйону), 1780 р. був у Комісії про поселення

виведених із Криму християн [33, с. 84, 94, 99]. Це був один із керівників залюднення Приазов'я та автор описів тамтешніх місцевостей.

Цей місток між традиціями і новаціями ще потребує ретельних студій.

Джерела та література

1. *Маслійчук В. Л.* Щербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр. / Маслійчук Володимир Леонтійович // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 167–174.
2. *Склокін В. В.* Військові обивателі Слобідської України: Інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. / Склокін Володимир В'ячеславович. – Харків, 2009. – 186 с.
3. *Потапенко С.* Нові дані до історії діяльності «Комісії про слобідські полки» 1762–1764 рр. / Потапенко Світлана // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 200–208.
4. *Альбовский Е.* История Харьковского слободского казачьего полка 1651–1765 гг. С приложением карты слободских полков. / Альбовский Евгений – Харьков, 1895. – 218 с.
5. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 114.
6. Архів Ін-ту літ-ри ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 37, спр. 360.
7. *Потапенко С.* Вихідці з Білорусі у середовищі козацько-старшинських родів Слобожанщини (на прикладі роду Горленських) / Потапенко Світлана // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. статей. – К., 2012. – Вип. 21, ч. 2. – С. 158–164.
8. Еліта Слобідської України / Передмова, упорядкування, примітки С. Потапенко – Харків, 2007. – 496 с.
9. *Gajecki G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. / Gajecki George. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – p. 395 – 789.
10. *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. / Мякотин Вениамин. – Прага, 1926. – Т. 3. – 225 с.
11. *Маслійчук В. Л.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. / Маслійчук Володимир Леонтійович. – Харків, 2014. – 152 с.
12. *Багалеї Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем. / Багалеї Дмитрий Иванович. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 362 с.
13. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Х., 1884. – XVII, IV, 705 с.
14. [Шидловский С.]. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским. / Шидловский Сергей Иванович. – СПб., 1896. – 266 с.
15. ЦДІАК України, ф. 1568, оп. 1, спр. 1.
16. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 1209, оп. 689, д. 15853.
17. Державний архів Харківської області, ф. 287, оп. 2, спр. 24.
18. *Головинский П.* Слободские козацьки полки. / Головинский Петр. – СПб., 1865. – VII, 246 с.
19. ЦДІАК України, ф. 1782, оп. 1, спр. 39.
20. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 188.
21. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 490.
22. Хроногеографическое описание города Харькова (1767 г.) // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю на 1887 г. – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С. 256–258.
23. *Багалеї Д. И.* Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Т. 2 / Багалеї Дмитрий Иванович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1890. – Т. 2. – 437 с.
24. *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. / Маслійчук Володимир // Київська академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137–153.
25. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 541.
26. *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. / Багалеї Дмитрий Иванович, Миллер Дмитрий Петрович. – Харьков, 1905. – Т. 1. – 568 с.
27. Архів Ін-ту літ-ри ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 37, спр. 360.
28. *Ніженець А. М.* На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум. / Ніженець Анастасія Максимівна – Харків, 1970. – 208 с.

29. Топорков А. Л. История Ивана Тревоги // Публицистика и исторические сочинения периода феодализма: Сб. науч. трудов. / Топорков Андрей Львович. – Новосибирск, 1989. – С. 246 – 276.

30. ЦДАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 139.

31. ЦДАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1274.

32. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIX. – 944 с.

33. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIIIв. / Макидонов Андрей Владимирович. – Запорожье, 2011. – 336 с.

Владимир Маслійчук

**Максим Трофимович Горленский –
первый директор Харьковских прибавочных классов (1768–1775)**

Харьковские прибавочные классы – одно из первых светских учебных заведений на территории Украины. Максим Горленский – представитель казацко-священнического рода сделал успешную карьеру, частично благодаря удачной женитьбе. Во время реформирования устройства слободских полков постепенно Горленский стал директором Харьковских прибавочных классов. Горленский – автор одного из первых исторических обзоров Харькова, нескольких проектов об открытии в Харькове типографии, книжного магазина, расширения светского учебного заведения.

Ключевые слова: образование, Харьков, прибавочные классы, слободские полки, Просвещение.

Volodymyr Masliychuk

**Maksym (Trokhymovych) Horlenskyj –
the first director of Kharkiv additional classes (1768–1775)**

The Kharkiv additional classes were among the first secular educational institutions on the territory of Ukraine. Maksym Horlenskyj was raised in Cossack and clergyman family and made an impressive carrier in Slobidski regiments which was partly possible due to a successful marriage. During the reforms of the Slobidski regiments he became the director of the Kharkiv additional classes. Horlenskyj wrote one of the first historical overviews of Kharkiv, and several projects, including the opening of bookstore and printing-house in Kharkiv as wells as the enlargement of the secular educational institution.

Key words: education, Kharkiv, additional classes, Slobidski Regiments, Enlightenment.